

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ TARİHİ

(485-618/1092-1221)

PROF. DR. İBRAHİM KAFESOĞLU

🐦 @ / otukennesriyat

YAYIN NU: 1972
KÜLTÜR SERİSİ: 1068

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-526-0

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: [0212] 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Düzeltili: Kürşat Yıldırım

Son Okuma: Nazım Terzioğlu

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: [0212] 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği
akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen
veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda
kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İbrahim Kafesoğlu: Türk milliyetçiliğinin, tarih ve kùltürünün inşacılarından, emsalsiz bir yorumcu, büyük bir tarih ve kùltür adamıdır. 1914 yılının Ocak ayında Burdur'da doğar. Babası Receb Bey Birinci Cihan Savaşı'nda Erzurum cephesinde şehit düşmüştür. Annesi Hatice Hanım oğlunu büyük fedakârlıklarla yetiştirmiştir. Oğlu da onun bu gayretine karşılık vermiş ve okulunu her yıl birincilikle bitirmiştir. Kafesoğlu okula dedesi Hacı Ahmed Ađa'nın yanında başlar. Tefenni İlkokulundan sonra İzmir Muallim Mektebini bitirerek 1932'de Afyon'da öğretilmenliğe başlar. Fakat içerisindeki okuma ve başarma azmi bitmemiştir. 1936 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesine girer. Burada sonraki hayatını yönlendirecek çok değerli hocalarla tanışır. Fakùlteyi 1940 yılında bitirerek Macaristan'a gider. Macaristan'dan 1945 yılında doktorasını tamamlamış olarak yurda döner. Yurda dönüşünde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesinde çalışmaya başlar. Fakat aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesine "Orta Çağ Tarihi Kürsüsü Asistanı" olarak tayini yapılır. 1946 yılında Müzeyyen Hanım'la evlenir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah hakkındaki teziyle doktor, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* adlı teziyle doçent olur (1949-53). 1957 yılında açılan Erzurum Atatürk Üniversitesinde ilk dersi o verir. 1959 yılında profesörlüğe yükselir ve tekrar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsüne atanır. 1965 yılında Kùltür Ocağı ve İstanbul Milliyetçi Öğretilmenler Birliđi kuruluşlarına başkan olur. Birinci Milliyetçiler Büyük Kurultayını toplayıp başkanlığını yapar. Milliyetçiler İlmi Seminerini yönetir. 1970 yılında Zeki Velidi Togan'ın vefatıyla Türk Tarihi Kürsüsüne başkan olur. 1983 yılındaki emekliliğine kadar bu görevi sürdürür. Aydınlar Ocağının kurucusu ve ilk genel başkanıdır. 17 Ağustos 1984 tarihinde vefat eder. Bir kısmı yayınlanmamış sayısız eser, makale, deneme, ansiklopedi maddesi yazmıştır. En önemli vasfı kùltür tarihçiliğinin usul ve esaslarını belirlemesi, bu sahadaki çalışmaların ilk ve tekâmül etmiş örneklerini vermesi, toplumun çeşitli kesimlerinden sayısız öğrenciler yetiştirmesidir.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	9
--------------	---

I.

Kaynaklar

A) Münşeat Mecmuaları.....	11
B) Vakayinâmeler	13
C) Edebî Kaynaklar	19
D) Seyahatnâmeler ve Hatıralar	20

II.

Sultan Sancar'ın Ölümüne Kadar Harezmsâhlar (485-552/1092-1157)

A) İran, Irak ve Orta Asya Ahvaline Umûmi Bir Bakış	25
B) Harezm'in Ehemmiyeti ve Harezmsâhlara Kadar Olan Durumu	31
C) Harezmsâhların Soyu Meselesi	37
D) Harezmsâhlar-Büyük Selçuklu İmparatorluğu Mücadelesi Harezmsâh Atsız.....	41
E) Atsız ve Oğuzlar	57

III.

Harezmsâhlar Devleti'nin Teşekkülü: İl Arslan ve Sultan Alâü'd-din Tekiş (552-589/1157-1193)

A) İl Arslan ve Batı Siyaseti.....	63
B) İl Arslan'ın Doğu Siyaseti	68
C) Harezmsâhlar Devleti'nde Kardeş Kavgası; Alâü'd-din Tekiş-Sultanşah Mücadelesi.....	71
D) Karahıtaylar ve Kıpçaklar	77
E) Horasan'ın İlhakı ve Mâzenderân'ın Tâbiyeti	85
F) Irak'ta Vaziyet	90
G) Alâü'd-din Tekiş-Sultanşah Mücadelesinin Sonu.....	93

IV.

Harezmsâhlar İmparatorluğu (589-614/1193-1217)

A) Irak Selçuklu Devleti'nin, Yıkılışı, İran'ın İlhakı, Halife-Harezmsâhlar Mücadelesinin Başlaması	101
B) Sultan Tekiş'in Ölümü, Sultan Muhammed Harezmsâh	117
C) Gurlularla Mücadele, Horasan Savaşları	119
D) Gürgânc Muharebesi ve Horasan'ın İstirdadı	125
E) Gur'un ve Mâzenderân'ın Tâbiyete Alınması	129
F) İmparatorluğun Geçirdiği Büyük Sarsıntı	133
G) Mâzenderân'ın İlhakı	144

H) Maveraünnehirin İlhakı.....	146
İ) Karahanlıların ve Karahıtayların Sonu.....	149
J) Gurlu Devleti'nin Sonu.....	154
K) Kirmân, Sıcistân ve Ummân Denizi'ne Kadar Olan Bölgenin İmparatorluğa Bağlanması ...	157
L) Irak-ı Acem'in Fethi; Fars'ın ve Azerbaycan'ın Tâbiyete Alınması	158
M) Harezmsahlar İmparatorluğu'nun İç Durumu.....	163
N) Halife-Harezmsah İhtilâfının Had Devresi, Esedâbâd Dönüşü.....	170

V

Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı Moğol İstilasası (614-618/1217-1221)

A) Harezmsah-Güçlük Mücadelesi.....	177
B) Harezmsahlar-Moğol Münasebetlerinin Başlangıcı	181
C) Harezmsah'ın Cengiz ile Bozuşması Sebepleri	186
D) Moğollara Karşı Müdafaa Tedbirleri.....	194
E) Moğol İstilasası, Maveraünnehir'in Zabtı.....	199
F) Gürgânc'in Sukutu.....	211
G) Sultan Muhammed Harezmsah'ın Kaçışı ve Ölümü	216
Netice	225
Bibliyografya.....	231
Dizin.....	235

ÖN SÖZ

AnuŖtigin oğulları tarafından kurulan son Harezms̖ahlar Devleti'nin, Orta Çağ Türk-İslâm devletleri ile mukayese edilirse müstesna bir mevki olduğu görülür. Hemen söyleyelim ki bu istisna onun XIII. asır başında çok parlak bir devir yaşamasından ileri gelmiyor. Yalnız on beş yıl gibi kısa bir zaman için değil, daha uzun müddet devam eden şaşaalı imparatorluklar kurmak birçok hanedanlara nasip olmuş bir keyfiyettir. Harezms̖ahlar için, diğer İslâm-Türk devletlerine nazaran, ayrılık teşkil eden bazı hususlar vardır ki bunlar arasında onun bir İslâm sınır devleti oluşu, gelişmesi esnasında geçirdiği istihâleler ve ordusunun teşekkül tarzı birinci plânda yer alır.

AnuŖtigin bir köle idi. Fakat o, metbûsu Selçuklulara tam sadakat ve hizmet yoluyla valisi bulunduğu, iktisadi ve dinî bakımlardan pek mühim mevkide kâin *Harezms̖*'i kendi ailesinde muhafaza etmesini bilen bir evlada (Kutbü'd-din Muhammed), bu da aynı itaat çağırında yürümekle beraber istiklâl ve müdahalesiz hükümlerlik fikrini şiar edinen ve hudut vilayetinden bir devlet çıkarmak gayesine ulaşmak için imkânsız denebilecek şartlar altında son nefesine kadar çalışan bir oğula (Atsız) sahip olmuştur. İl Arslan zamanında Devlet -tâbir caizse- rüşde eriş çağını yaşamıştır. Bu intikal devresini takip eden Alâü'd-din Tekiş, sülalenin en mümtaz siması olarak temayüz ediyor. Yirmi yıla yakın taht iddiacısı olup rakip komşu hükümetler tarafından desteklenen kardeşi Sultanşah ile uğraşmak zorunda kalmasına rağmen Sultan Tekiş; başta muvazeneli politikası olmak üzere zekâsı, cesareti ve muntazam idari teşkilatıyla devletini imparatorluk hâline ifrağ etmiş ve İslâm dinini yayma gayretlerinde gayrimüslim Türk boylarını kazanmak gibi mesut neticelere ulaşarak bu atılgan ve zinde kuvvetlerden çok kudretli bir ordu vücuda getirmiştir. Sultan Alâü'd-din Tekiş zamanının; sivil idaresiyle, iyi teşkilatlanmış ordusu ile ve bunlarla muvazi olarak inkişaf ettiği muhakkak bulunan ilm ü irfan hayatıyla Harezms̖ahlar Devleti'nin en olgun çağı olduğunda şüphe yoktur. Bir yandan, İslâmiyet doğuda uzun zamandan beri durakladığı malûm sınırlarını aşmış, Hazar-Aral şimâllerine ve *Yedisu* şarkına doğru gelişirken, diğer tarafta eski Selçuklu İmparatorluğu topraklarında yer yer kendini gösteren ve her zaman tefrika unsuru olan "tavâif-i mülûk", mevkilerini tek ele bırakıyor; İran ve Maveraünnehir halkı tek bir Müslüman hükümdar emrinde toplanmaya başlamış bulunuyordu. *Horasan* zapt olunarak İmparatorluğun ana unsuru hâline sokulmuş, *Mâzenderân* ilhak edilmiş, Irak Selçuklu Devleti yıkılmıştı. Teşkilat aksaksız, ordu mükemmel, *Harezms̖* ise Yakın Doğu ile şimâl ve Uzak Şark arasında birinci sınıf ticaret merkezi idi. Öyle bir devlet teşekkül etmişti ki siyasi, askerî ve iktisadi yönlerden her imkâna malikti.

Fakat Sultan Tekiş'in siyasi görüş ve idare kabiliyetinden mahrum oğlu Muhammed Harezms̖ah bu avantajlardan layık ile istifade edemedi. Babası

tarafından kurulan ve annesi Terken Hatun'un tedbirleri ve ihtimamı sayesinde mevcudiyetini idame eden ordu ile üst üste parlak zaferler kazanmak, ülkeler zapt etmekle beraber süratle genişleyen İmparatorluğun idaresini tanzimden ve onu değişen şartlara uydurmaktan âciz kaldı. Asker doğrudan doğruya asıl hâmisî Terken Hatun'un otoritesi altına girdi. Aynı zamanda Emîrû'l-mü'minîn olan Halife en-Nâsır li-Dinillâh ile münasebetlerini düzenlemek şöyle dursun, bilakis son derecede girift duruma getiren mağrur Sultan Muhammed; bu hâliyle Suriye ve Mısır'ı zapt ve Çin'i fethederek cihan fatihliği peşinde idi. O sırada Asya'da Moğol İmparatorluğu kuruldu ve Harezmsâh'ın yersiz ve hesapsız politikası neticesinde Cengiz Han İslâm dünyasına saldırdı. XII. asır boyunca tedricen gelişip XIII. asır başında tarihin en sağlam İslâm teşekküllerinden biri olmaya namzet Harezmsâhlar Devleti daha başlangıçta bir darbeye yıkılıp gitti. Sultan Muhammed basiretsizliği ile kendi hanedanını tarihten sildi ve Müslümanlığın Asya içlerine doğru kuvvetle inkişâf eden belirtilerini yok etti. Hem bir Türk imparatorluğu ortadan kalktı hem İslâm'ın şarktaki yıldızı söndü. Mamafih bu neticenin tahassülünde Sultan Muhammed tek âmîl değildir. Bunda onun muhteris validesi ile dünyevi hükümdarlık emelleri besleyen Halife en-Nâsır'ın rolü büyük olmuştur.

Harezmsâhlar tarihinde bir içtimai heyetin doğuşu ve devlet organizasyonu hâlinde serpillişi sebepleriyle şahsî ihtiraslarının oyuncağı olan zimmâdârların mensup buldukları cemiyetin gaye ve hakiki menfaatlerini hiçe sayarak keyfi ve mahdut hareketleri yüzünden uğradıkları acı âkîbeti, realiteden habersiz ve itidalden uzak bir devlet reisinin serencâmını okumak kâbildir. Hakikaten bu devlet; teşekkülü, yükselişi, çöküşü ve bu esnada geçirdiği safhalarla dünyanın herhangi bir yerinde herhangi bir heyet-i içtimaiyenin terakkî, teâlî ve inkıraz sebeplerini en açık şekilde gösteren delillerle dolu muazzam bir ibret levhası mahiyetindedir.

Bu tetkikimizde idari teşkilat ve Harezmsâh Muhammed'in ölümünü takip eden Sultan Celâlû'd-din'in on yıllık maceralı devri hariç bırakılmıştır. Esasen Harezmsâhlar Devleti'nin iç teşkilatı -ufak tefek farklarla- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndakinin aynı olduğu gibi Celâlû'd-din zamanı da İmparatorluğun mukadderatında tesirli hiçbir unsuru ihtiva etmez. Uzun mesaiye mütevakf olan kültür hareketlerinin incelenmesi ise siyasi hâdisatın iyice belirmesini takiben gerçekleşecek bir tetkik mevzusudur ki ileride onu da ele almak ve işlemeyi kendimiz için şerefli bir vazife biliriz.

Bu eseri meydana getirirken büyük yardımlarını gördüğüm muhterem hocam Prof. Mükrimin Halil Yinanç ile aziz arkadaşım Prof. Dr. Osman Turan'a, kitabın hazırlanışında bana yardımlarını esirgememiş olan muhterem Prof. Ahmet Ateş'e, eserin bastırılması hususunda naçiz şahsıma karşı hüs-nütevaccühlerini müşahade ettiğim Türk Tarih Kurumunun muhterem başkanı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay ile Kurumun muhterem Başsekreteri Uluğ İğdemir'e derin teşekkürlerimi sunarım.

I. KAYNAKLAR*

Harezmsahlar tarihine ait elde kâfi miktarda kaynak mevcuttur. Biz bunların hemen hemen hepsinden -tabii daha ziyade siyasi tarih cephesinden ve lüzumu kadar da iç idare yönünden- istifadeye çalıştık. Sonraları kompilâsyon tarikiyle yazılmış ikinci elden umûmi tarihlerin bazı mühim mütalaarını da bunların ana kaynaklarla mukayesesi, mübayenet gösteren noktalarının tespiti ve telfiki bakımından kullandık. Bugün zâyi buldukları için görülmesine imkân olmayanların¹ dışında faydalandığımız ana kaynakları: *Münşeat Mecmuaları*, *Vakayinâmeler*, *Seyahatnâmeler ve Hatıralar*, *Edebi Eserler*, *Meskûkât* ve *Kitabeler* olmak üzere beş bölüm hâlinde mütalaa edebiliriz.

A) Münşeat Mecmuaları:

1- *Ebkârü'l-Efkâr fi'r-Resâil ve'l Eş'ar*: Harezmsah Atsız zamanından itibaren Alâü'd-din Tekiş'in harezmsahlığı başlarına kadar Harezmsahlar İnşâ Dîvânının başında bulunmuş olan meşhur Reşîdü'd-din Vatvât'a² ait inşâ örnekleri mecmuasıdır. Dört kısım üzerine 40 Arapça ve Farsça mektup ve kasideyi ihtiva eden bu mecmuanın İstanbul kütüphanelerinde müteaddit nüshaları vardır. Tam ve iyi bir nüshası İstanbul Üniversite Kütüphanesi yazmaları arasındadır³. Birçok methiyeler ve ihvâniyyattan (hususî mektuplar) başka mesela *Cend Fetihnâmesi* gibi siyasi vesikalar da burada mevcuttur. Mecmua neşredilmemiştir.

* Maksudımız umûmiyetle değer ve kıymetleri malûm eserleri teferruatıyla teşrih ve tavsif değil, sadece faydalanmamızın sebeplerini açıklamak olduğundan burada bizce ehemmiyetli hususiyetlerini kayıtlı iktifa ettik.

¹ Harezmsahlar tarihine dair doğrudan doğruya veya bilvasıta malûmatı ihtiva edip hâlen kayıp eserler arasında: Muhammed-i Pâyizî'nin *Şâhanşahnâme*'si, Seyyid Sadrü'd-din-i Nisâburî'nin *Tarih-i Harezmsahi*'si, Ebû'l-Hasan-ı Beyhaki'nin (İbn Fındık) *Meşâribü't Tecârib*'i, Muhammed b. Muhammed b. Arslani'l-Harezmi'nin *Harezm Tarihi*, Şihabü'd-din Sühreverdî'nin *Risâletü'l-Âsîmiyye*'si, Şahfûr-i Nisâburî'nin risaleleri hakkında bk. F. Köprülü, İsl. Ans. *Hârizmsâhlar* maddesi.

Bunlara ilave olarak Ermeni müverrihi Vanagan Hovannes'in tarihi zikredilebilir. Bu kayıp Ermeni tarihinden nakiller yapan Genceli Kiragos'un eserindeki Moğollar faslı ise 1220'den sonraya aittir. (Bk. Hrant D. Andreasyan, *Türk Tarihine dair Ermeni Kaynakları*, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi I, III, II5.)

² Hayatı ve eserleri hakkında bk. *Hadâikü's-Sihr fi Dekayiki's-Şi'r*, Tahran, 1308 Şemsî, Nâşir Abbas İkbâl'in mukaddimesi.

³ Nr. F Y 424.

2- *Arâisü'l-Havâtir ve Nefâisü'n-Nevâdir*: Reşîd Vatvât'ın inşâ örneklerinin en zengin koleksiyonu olup 25'i Arapça, 25'i Farsça 50 mektuptan başka, mün-derecâtı çeşitli birçok muhaberat burada toplanmıştır. Vesikaların ekserisini civar hükümdarlara yazılan mektupların ve cevapnâmelerin suretleri teşkil ettiği için bu mecmua, Harezmsahlr siyasi tarihinin en belli başlı kaynaklarından biridir. Vakayinâmelerde boş bırakılmış uzun yıllar vukuâtını bu mektupların yardımıyla az çok aydınlatmak mümkün olmaktadır. *Arâisü'l-Havâtir*'in tam ve iyi bir nüshası Fatih Kütüphanesinde⁴. Tamamı neşredilmemiştir⁵.

3- *Umdetü'l-Bulega ve Uddetü'l-Fusehâ*: Reşîd Vatvât'ın diğer bir münşeât mecmuası. Üç kısım üzere 25 Arapça ve 5 Farsça mektup, 25 Arapça ve 25 Farsça kasideden mürekkep olup bu Münşî'nin kütüphanelerimizdeki başka mecmualarında bulunmayan bazı siyasi yazılarını muhtevidir. Es'ad Ef., ve bilhassa Ayasofya nüshaları muntazamdır⁶. Neşredilmemiştir.

4- *Münşeât-ı Reşîdü'd-din Vatvât*: Nûr-ı Osmaniye Kütüphanesinde bulunan⁷ bu eserin bir kısmı aynı müellifin diğer münşeâtlarından toplanmış ise de içinde bilhassa Atsız Devri'ne ait birkaç tahrirat vardır ki az yayılmış kıymetli vesikalardır. Neşredilmemiştir.

5- *Et-Tevessül ilet-Teressül*: Sultan Alâü'd-din Tekiş'in İnşâ Dîvânı Reisi Bahâü'd-din Muhammed b. Müeyyedî'l-Bağdadî'nin inşâ örnekleri mecmuasıdır. Bizzat Münşî tarafından cemedilmiş olan ve başta Farisî inşâ hakkında bir mukaddime ile sonda alelumum mektuplaşma usûllerini gösteren numûnelerden başka:

a) Fermanlar, menşurlar, ahidnâmeler ve fetihnâmeler,

b) Etraftaki hükümdarlara yazılan mektuplar,

c) Müellifin, devrin ileri gelenlerine ve dostlarına gönderdiği mektuplar olmak üzere üç bölümde devrin siyasi muhaberatı bir araya toplanmıştır. Bu mecmuada yukarıdaki *Arâisü'l-Havâtir* gibi Sultan Alâü'd-din Tekiş Devri'nin birçok, hassaten Harezmsahlrın Kanklı-Kıpçak Türk boyları ile münasebetlerine dair orijinal ve son derece kıymetli malûmatı muhtevi vesikalar bulunmaktadır ki bunlar sayesinde zamanın tarihî vukuâtı ile hadiselerin sebeplerini ve cereyan tarzlarını takip etmek imkân içine girmiştir. Mevcudiyeti uzun zamandan beri malûm ve hatta inşâ uslûbu bakımından Osmanlı münşilerini

⁴ Nr. 4074.

⁵ Bu mecmuada bulunan muhaberattan bazıları aşağıda zikredeceğimiz *Leningrad Münşeât Mecmuası*'nda mevcut olup oradan Barthold tarafından faydalanılmış ve fragmanlar hâlinde *Turkestan* adlı eserinin Rusçasına ilave ciltte yayımlanmıştır. Daha tafsilat için bk. M. Altay Köymen, *Oğuz İstilâsı*, 567-610.

⁶ Ayasofya, nr. 4150, Es'ad Ef. nr. 3302.

⁷ Nur-ı Osmaniye, nr. 4294.

bile cezbedecek kudrette olan *Et-Te vessül ile't- Teressül*⁸ tam olarak neşredilmiştir⁹.

6- *Leningrad Münşeat Mecmuası*: Harezmsahlar Devri tarihi vesikalarının en zengin koleksiyonudur. Yegâne nüshası Leningrad'dadır. 78'i Reşîd Vatvât'ın, 17'si *Atabetü'l-Ketebe* sahibi Müntecibü'd-din Bedî'nin kaleminden çıkmış olup, 7 tanesi muhtelif müelliflere ait bulunan, 47'sinin de muharriri tayin edilemeyen ve başta Harezmsahlar Devleti (78 vesika) ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu (35 vesika) olmak üzere Kirman Selçukluları, Gazneliler ve Saffarilere ait muhaberâtı ihtiva eden bu 149 vesikanın ilk tavsifi vaktiyle Baron Victor Rosen tarafından yapılmıştı¹⁰. Son zamanlarda Doçent Dr. Mehmet Altay Köymen mecmuanın tam bir fotokopisini elde etmeğe muvaffak olmuş ve bilumum vesikaları ayrı ayrı tetkik ve diğer yerlerde mevcut suretleriyle mukayese ederek esaslı şekilde tanıtmıştır¹¹.

7- *Atabetü'l-Ketebe*: Sultan Sancar'ın İnşâ Dîvânı Reisi Müeyyedü'd-devle Müntecibü'd-din Bedî'nin inşâları mecmuası¹². Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşkilatı bakımından fevkalade ehemmiyetli olan bu mecmua dâhilî idareye ait 36 menşuru (Ayrıca 69 tane hususi mektup vardır.) içine almakla beraber devletler arası siyasi muhaberâtı ihtiva etmez. Bu itibarla çalışmalarımız esnasında kâfi derecede faydalanmak mümkün olamamıştır.

B) Vakayinâmeler:

Harezm ülkesinin Selçuklulara intikali zamanına ait en mevsuk kaynağımız şüphesiz Ebû'l-Fazl Beyhakî'nin (öl. 1077) *Târih-i Beyhakî*'sidir¹³. Bundan ve Anuştinginoğullarının daha başlangıcında Harezm'e ait bir iki hadisenin aydınlatılmasında Şerefü'z-zaman Mervezî'nin *Tabâyi'ü'l-Hayavan*'ından¹⁴ istifade ettik. Harezmsahların Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Sultan San-

⁸ Mesela *Münşeat-ı Feridun Bey*'deki hükümdarlar arası mektuplardan bazılarının, has isimler değiştirilmek suretiyle *Et-Te vessül*'den kopya edildiği Prof. Mükrimin H. Yinanç tarafından ispat olunmuştur. Bk. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 2 (79), nr. 4 (81).

⁹ *Et-Te vessül ile't- Teressül*. İnşâ ve te'lif: Bahâü'ddin Muhammed b. Müeyyedi'l-Bağdadî. Neş. mukabele ve tashih: Ahmed Behmenyâr, Tahran, 1315 Ş.

¹⁰ V. Rosen: *Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales*. Pétersburg (1886), 146-159.

¹¹ Bk. M. Altay Köymen: Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, *Büyük Selçuklu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII, sayı: 4, 537-634.

Burada tertiplenen tabloya göre *Leningrad Mecmuası*'ndaki 88 vesikanın başka yerde kopyası mevcut değildir. M. Altay Köymen mevzumuzu ilgilendiren ve başka yerlerde bulunmayan vesikaların fotokopilerini istifademize sunmak lütfunda bulunmuştur.

¹² Neş. Muhammed Kazvinî (yalnız mukaddime) ve Abbas İkkal: *Kitab-ı Atabetü'l-Ketebe* (Mecmua-i Muraselât-ı Dîvân-ı Sultan Sancar), Tahran, 1329 Ş.

¹³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Neş. Dr. Ganî ve Dr. Feyyaz, Tahran 1324 Ş. Ebû'l-Fazl Beyhakî hakkında bk. Barthold, İsl. Ans., Beyhakî maddesi.

¹⁴ Şerefü'z-zaman ve eserinin ehemmiyeti hakkında bk. F. Köprülü, İsl. Ans., *Avfî* maddesi.

car'ın ölümünden sonra Irak Selçuklu Devleti'yle münasebetleri hususunda faydalandığımız kaynaklardan ilki İmâdû'd-din İsfahânî'nin (öl. 1201) Bûndârî (1226'da berhayattı.) tarafından *Zubdatü'n-Nusra ve Nuhbatü'n-Ustra* adı ile ihtisar ettiği Selçuklu tarihidir¹⁵. Büyük Selçuklular ve daha ziyade Irak Selçukluları hakkında birinci derecede ehemmiyetli bir kaynak olan bu eserin, 1194 senesinde Sultan Tekiş Harezmsah tarafından yıkılan Irak Selçukluları dâhilî nizamına dair verdiği bol malzeme ile tetkiklerimize bilvasıta büyük yardımı olmuştur. Keza Irak Selçuklularının ana kaynaklarından olup 1202'de Anadolu Selçuklu Hükümdarı Gıyâsü'd-din Keyhüsrev b. Kılıç Arslan namına yazılan *Râhat'us-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*¹⁶ da son derece kıymetli materyalle doludur. Müellifi Râvendî Azerbaycan Atabeyleri ailesinin hâkim bulunduğu Irak-ı Acem ahvalini, bu aile ile Selçuklu Hanedanı mensuplarının münasebetlerini ve Irak-ı Acem'in Harezmsah orduları tarafından işgallerini, bu arada vuku bulan mücadeleleri, Irak ümerâsının ve halkın durumunu şahsi müşahedelerine müsteniden eserinde kaydetmek suretiyle hadisatın iç yüzünü aydın bir şekilde gözlerimiz önüne sermeye muvaffak olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin son yılları ve bu devletin inkıraz buluşuyla muvazi olarak Harezmsah askerlerinin Irak'taki vaziyetleri, Sultan Tekiş'in siyaseti ve karakteri bu eser sayesinde çok daha mükemmel şekilde belirilmiş bulunmaktadır.

Irak Selçuklularının ortadan kalkmasıyla neticelenen Sultan Tuğrul-Harezmsah Tekiş mücadelesine dair diğer iki mühim kaynaktan biri Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim tarafından Zahîrû'd-din Nisâburî'nin *Selçuknâme*'sinin devamı olarak yazılan risaledir ki *Zeyl-i Eba Hâmid* adıyla meşhur olup Reşîdü'd-din'in *Câmi'ü't-Tevârih*'inde münderiçtir. Risale Sultan Tuğrul'un son yıllarını, yaptığı savaşları günü gününe tespit etmektedir¹⁷. Diğer de *Utbî Tarihî*'nin Farsçaya mütercimi Nâsîh-i Cerbâzekânî'nin kendi *Tarih-i Yemînî Tercümesi*'ne ilave ettiği kısımdır. 1206'da Irak-ı Acem'de Şemsü'd-din Aydoğmuş'un hâkimiyeti sırasında yazılmış olan bu ilave, Harezmsahlar bakımından mühim kayıtları muhtevi olup iç durumun takibi itibarıyla *Râhatu's-Sudûr*'un bir devamı mahiyetindedir¹⁸. Keza Büyük Selçuklu tarihinin ana kaynaklarından olan, 1225'ten sonra yazılmış *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*'de¹⁹

¹⁵ Türkçeye tercüme ve neş. *Horasan ve Irak Selçukluları Tarihi*, Türkçeye çeviren: Kivameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, seri II, nr. 4, İstanbul 1943. İmâdû'd-din İsfahânî hakkında: İsl. Ans., *İmadüddin* maddesi.

¹⁶ *The Râhat-us-Sudûr wa Âyat-us-surûr*, Being a history of the Saljûqs. By Muhammad ibn Ali ibn. Sulaymân ar-Râwandî. Edited with notes, glossary and indices, By Muhammad İqbâl, GMS. new series II, 1921.

¹⁷ *Zeyl-i Ebû Hamid*, İsmail Afşar tarafından *Mecelle-i Mihr*'de (sayı 2, 1313 Şemsi) neşredilmiştir. Biz doğrudan doğruya *Câmiü't-Tevârih*'ten istifade ettik.

¹⁸ Nur-ı Osmaniye, nr. 3089. British Museum nüshasından tahşiye edilerek neş. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, *Hâtîme-i Tercüme-i Tarih-i Yemînî*, Mecelle-i Yâdigâr, sayı 4, Tahran 1323 Ş.

¹⁹ Sadrû'd-dinü'l-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu

tetkikimize yarayan umûmi malûmattan başka Harezmsâhlarla ilgili orijinal kayıtlar vardır. Cemâlu'd-din İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-Kürûb* adlı Eyyübîler tarihi de bizim bakımımızdan birkaç mühim kaydı ihtiva ediyor.^{19b}

Üzerinde durduğumuz devirdeki Harezmsâhlarla ilgili Bağdat hadiseleri, kısa olarak İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 1200) *El-Muntazam*'ında²⁰ ve bunun torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 1257) *Mir'âtu'z-Zaman* adlı eserinde²¹ bulunduğu gibi Halife en-Nâsir li-Dinillâh ve hilafet vezirleri-Harezmsâhlar mücadeleleri hakkında İbnü't-Tiktaka'nın *Kitâbü'l-Fahrî* diye tanınan *Munyatü'l-Fuzelâ*'sında²² (telifi 1301) ve Hindû-şâh Nahcivânî'nin *Tecâribü's-Selef*'inde (telifi 1324)²³ tamamlayıcı bilgi vardır.

İbn Fındık'ın (öl. 1170) *Târih-i Beyhak*'ı²⁴ ile 1053-1325 (445-725) arasında telif edilen *Târih-i Sistân*'da²⁵ Beyhak ve havalisiyle Sistân'a ait mevzumuzla alâkalı haberler mevcuttur.

Taberistân'a ait iki kaynağımız, yalnız bu ülkeye hâkim olan sülalelerin tarihi itibarıyla değil, aynı zamanda Harezmsâhların bu mıntıkadaki savaşları ve icraatı hakkında çok kıymetli malûmatı ihtiva etmektedir. Bunlardan biri, İsfehbed Hüsamü'd-devle Erdeşîr'e (öl. 1205) yakın çevreye mensup İbn İsfendiyâr tarafından 1216'da telif edilen iki ciltlik *Târih-i Taberistân*²⁶ olup bilhassa son cildin üçüncü kısmında Harezmsâhlar, Horasan ve Irak ile ilgili pek esaslı ve tafsilatlı malûmat vardır. Diğeri de telif tarihi çok muahhar olan (1476'da) Zahîrî'd-dinü'l-Mar'aşî'nin *Târih-i Taberistân u Ruyân u Mâzenderân* adlı eseridir²⁷. Tetkikimize mevzu devir bakımından esas itibarıyla İbn İsfendiyâr'a da-

yayınlarından, seri II, nr. 8, Ankara 1943.

^{19b} İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâr-i Mülûk-i Benî Eyyûb Molla Çelebi*, Süleymaniye Kütüphanesi, n. 119.

²⁰ Ebû'l-Ferec Abdur-Rahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Tarih-i Mülûki'l-Ümem*, Haydarâbad tab'ı, cilt, IX-X, 1359.

²¹ Faksimile neş. *Mir'at az-zamân* (A. H. 495-654). By Şams ad-Din Abû'l Muzaffer Yûsuf ben Qızughlû ben Abdallâh. (A Facsimile reproduction of manuscript no 136 of the Landberg Collection of Arabic manuscripts belonging to Yale university). Edited with introduction, by James R. Jewett, Chicago, 1907.

Kutbü'd-din Yünîni (öl. 1326) versiyonu: Topkapu, Ahmed III c. XIV, nr. 2907.

²² Fransızca tercümesi: *Al-Fakhri Histoire des dynasties musulmanes (632-1258 de J. C.)*. Avec des prolégomènes sur les principes du gouvernement. Par İbn at-Tiqaqâ. Traduit de l'Arabe et annoté par Emile Amar (Archives marocaines, XVI). Paris 1910.

²³ Hindû-şâh Sancar b. Abdullah Sâhibî Nahcivânî, *Tecâribü's-Selef Der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-i Şân*, Neş. Abbas İkbâl, Tahran 1313 Ş.

²⁴ *Tarih-i Beyhak*, Neş. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317 Ş. Zahîrî'd-din Ebû'l-Hasan Beyhakî ve eserleri hakkında bk. F. Köprülü, İsl. Ans., *Beyhakî* maddesi.

²⁵ *Tarih-i Sistân* Neş. Melikü's-Şuarâ Bahar, Tahran 1314 Ş.

²⁶ Bahâü'd-din Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr: *Târih-i Taberistân*, I-II, Neş. Abbas İkbâl, Tahran 1320 Ş.

²⁷ Seyyid Zahîrî'd-din b. Seyyid Nasîri'd-dini'l-Mar'aşî, *Târih-i Taberistân u Ruyân u Mâzenderân*, Neş. B. Dorn, St. Pétersburg, 1850.

yanan ve daha muhtasar olan bu eser İbn İsfendiyâr'ın aslı basılıncaya kadar birinci derecede kaynak olarak kullanılmakta idi.

Kirman hadiselerine dair Harezmsahlarla muasır kaynak Efdalü'd-din Kirmânî'nin *Bedâyi'ü'l-Ezmân* adlı eseridir. 1209'da telif edilmiştir.²⁸ Bizim noktainazarımızdan aynı müellifin 1188'de yazılan *Ikdu'l-Ulâ li-Mevkifi'l-Ala'*sından daha fazla malûmatı ihtiva eden bu eser, aynı mıntıkaya dair diğer kaynağımız Nâsirü'd-din Kirmânî'nin *Sımtu'l-Ulâ*'sının mehzarındandır.²⁹ 1315-1320 (715-720) yıllarında telif edilen ve söylediğimiz gibi *Bedâyiü'l-Ezmân*'dan birçok nakiller yapan *Sımtu'l-Ulâ*'nın baş tarafları yani Karahıtay sultanları bahsine kadar olan kısmı, bize faydalı olmuştur. Yine Efdalü'd-din Kirmânî tarafından *Bedâyiü'l-Ezmân*'a zeyl olarak yazılan ve 602-612 (1205-1215) yılları vakayiini ihtiva eden *El-Muzâf* adlı eser mevzumuz bakımından pek kıymetli bir kaynaktır.^{29b}

Harezmsahlara Maveraünnehir'le alâkalarının ve *Buhâra* ve *Semerkind* hadiselerine müdahalelerinin aydınlanması bakımından Nerşahî'nin, bize XII. asrın ikinci yarısında (574/ 1178) Muhammed b. Zufer tarafından ilaveli Farsça tercümesi kalan *Târih-i Buhâra*'sı³⁰ ile Muhammedü'l-Semerkindî'nin *Sindbâdnâme*'si³¹ bazı mûtalar [veriler] sunmakta ve Karahanlılara dair kronolojik tashihe imkân vermektedir.

Harezmsahlara tarihinin en ehemmiyetli kaynaklarından biri şüphesiz Nesevî'nin *Siretü's-Sultan Celâli'd-din*'idir³². Anuştiginoğullarının son mümessili Celâlü'd-din Harezmsah'ın İnşâ Dîvânı reisi olan ve Nürü'd-din Münşî diye de anılan Nesevî, gençliğinde vatani Nesâ'da ve o civardaki malikânelerinde iken Sultan Muhammed Harezmsah'ın bütün icraatına şahit olmuş; onun vezirleriyle, devlet erkânından çoğu ve ileri gelen kumandanlarıyla tanışmış bir zattı. Sultan Celâlü'd-din'in hâl tercümesine hasrettiği büyük eserinin baş kısmında Harezmsahlara idari, askerî durumları; Muhammed Harezmsah, Valide Sultan Terken, İmparatorluğun dâhilî vaziyeti ve sair hususlarda verdi-

²⁸ Efdalü'd-din Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid-i Kirmânî: *Bedâyi'ü'l-Ezmân fi Vakayi-i Kirmân* yahut *Târih-i Efdal*, Neş. Dr. Mehdi Beyânî, Tahran 1326 Ş.

²⁹ Nâsirü'd-din Münşî-i Kirmânî, *Sımtu'l-Ulâ li'l-Hazreti'l-Ulya, der Tarih-i Karahitâyan-ı Kirman*, Neş. Abbas İkbâl, Taht-ı nazar-ı Allâme-i merhum Muhammed Kazvinî, Tahran 1328 Ş.

^{29b} *Efdalü'd-din-i Kirmânî, El-Muzâf ilâ Bedâyi'z-Zamân fi vakayi-i Kirmân*, Vatikan kütüphanesinde mevcut tek nüshadan neşreden: Abbâs İkbâl, Tahran, 1331 Ş.

³⁰ Neş. *Description topographique et historique de Boukhara*, Par Mohammad Nerchakhy, suivie de textes relatifs à la Transoxiane, texte persan, publiée par Charles Schefer (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes) III. serie, vol. XIII, Paris 1892.

³¹ Muhammed b. Ali ez-Zahîrî's-Semerkindî, *Sindbâdnâme*, Mukaddime ve haşiyelerle neşreden: Ahmet Ateş, İstanbul Üniversitesi yayınlarından, İstanbul 1948.

³² Metin Neş. ve Fransızcaya tercümesi: O. Houdas: *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm*. Par Mohammed en-Nesawi (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes) III. Serie, vol. IX, texte Arabe, Paris 1891; vol. X, traduit de l'Arabe, 1895.

ği izahat çok mühim ve kıymetlidir. Burada bütün Orta Şark'ı kaplamış olan koca İmparatorluğun o kadar ani yıkılış sebeplerini en müşahhas şekilde görmek kâbilidir. Müellif, Sultan'ın ve Harezmsahlar devletinin kuvvet ve zaafalarını hiçbir muhakeme ve istidlâle lüzum bırakmıyacak derecede açıklıkla ve tenkidî bir görüş içinde aksettirebilmiştir.

Nesevî'nin kitabından sonra Harezmsahlar hakkında monografik mahiyette ve kaynak olmak bakımından *Siretü's-Sultan Celâli'd-din* kadar ehemmiyetli diğer eser Atâ Melik Cüveynî'nin³³ 1260'ta telif ettiği meşhur *Târih-i Cihân-güşây'*dır³⁴. Müellif, Harezmsahlar Devri'nde ilmi ve kültürü ile tanınmış ve aynı zamanda Sultan Tekiş zamanından beri Harezmsahlar nezdinde itibar sahibi yüksek bir aileye mensup idi. Dedesi Şemsü'd-din Muhammed, Sultan Muhammed Harezmsah ve oğlu Celâlî'd-din'in *İstîfâ Dîvânı* reisliğini yapmıştı. Moğol istilasından sonra da babası ve kendisinin mühim idari vazifelerde bulunduğu malûmdur. Bu itibarla gerek Moğollara gerekse Harezmsahlara dair verdiği malûmat, geçmiş hadiselerde göze çarpan bazı mübâyetlere rağmen, en mevsuk haberlerdir. Üç ciltten mürekkep *Cihân-güşây'*ın ikinci cildi doğrudan doğruya Harezmsahlar tarihi olduğu gibi son cildin İsmailîlerden bahseden kısımlarında oldukça, fakat Moğollara tahsis edilen ilk cildinde, Harezmsahlar hakkında hayli bol malûmat vardır.

Cengiz İmparatorluğu'nun teşekkülü safhalarını her türlü tasannudan uzak bir şekilde nakleden, Moğol tarihinin ana kaynağı *Gizli Tarih*'te (yazılışı 1240)³⁵ İslâm ülkelerinin istilası hakkında pek az malûmat bulunmakla beraber, Harezmsahlar bakımından, Arap ve Fars kaynaklarıyla mukayese suretiyle bazı problemlerin halline yarayacak kıymetli haberler bulunmaktadır. Yine Moğol tarihinin kaynaklarından olup Reşîdu'd-din Fazlullah (öl. 1318) başkanlığında bir heyet tarafından kaleme alınan *Câmiü't-Tevârih*'in I. cildi³⁶, kısmen *Cihân-güşây'*a dayanmasına rağmen bizim noktazarımızdan ehemmiyetli bir mercidir. Bundan başka *Cihan-güşây'*a ve *Câmiü't-Tevârih*'e müsteniden yazılan fakat aynı zamanda bazı ananelerin de ilave edilmiş bulunduğu, Ebû'l-Gazî'nin *Şecere-i Türk* adlı eserinden (telifi 1663)³⁷ faydalandık.

³³ Cüveynî ve eseri hakkında bk. F. Köprülü, *İsl. Ans.*, *Cüveynî* maddesi.

³⁴ Mirza Muhammed b. Abdî'l-Vahhâb Kazvinî tarafından ön söz, notlar ve haşiyelerle Neş. *Târih-i Cihân-guşây*, GMS. XVI, 1, 2, 3. 1912-1937.

³⁵ Haşiyeli ve izahlı olarak Türkçe tercümesi: Manghol-un Niuça Tobça'an, *Moğolların Gizli Tarihi*. Prof. E. Haenisch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp dilimize çeviren: Dr. Ahmed Temir, *Türk Tarih Kurumu yayınlarından*, seri, II, nr. 13, Ankara 1948.

³⁶ *Câmi ü't-Tevârih* I, 1317'den (717) kalma en eski nüshası, Topkapu, Revan Köşkü, nr. 1518'dedir. Bu eserin diğer bir kopyası Hâfız Ebrû diye maruf Abdullah b. Lûtfullah'ın 1417'de telif ettiği *Zübdetü't-Tevârih* adlı umûmi tarihin içindedir. (Damad İbrahim Paşa, nr. 919.)

³⁷ Neş. ve Fransızca tercümesi: Aboul-Ghâzi Behâdour Khan, *Histoire des Mogols et des Tatares*, Publiée, traduite et annotée par Le Baron Desmaison, Tome II, Traduction, St. Pétersburg

İlk elden kaynak olan umûmi vekayinâmeler arasında birinci mevkiyi şüphesiz İbnü'l-Esîr'in *El-Kâmil fi't-Târih*'i (telifi 1230) işgal eder³⁸. Orta Çağ tarihçileri arasında ciddiyeti ve tarafsızlığı ile meşhur ve işlediğimiz devirle muasır olan İbnü'l-Esîr; hadiselerin mühim bir kısmını doğrudan doğruya müşahitlerinden nakletmiş, daha eski zamanlara ait hadisâtın doğruluğunu tahkike çalışmış ve halline muvaffak olamadığı mübâyetleri eserinde ayrıca zikretmiştir. Umûmi İslâm tarihi bakımından ehemmiyeti aşikâr olan *El-Kâmil*'in Harezmsâhlar mevzusunda sıhhat ve sağlamlığı üzerinde söz söylemek herhâlde zâid bir iş olur. Bundan sonra en mevsuk vakayinâmelerden biri Minhâcü'd-din Cûzcânî'nin *Tabakat-ı Nâsırî*'sidir³⁹. Eserini 1260'ta Hindistan'da yazan Cûzcânî 1220 sıralarında yani Harezmsâhlar Devleti'nin yıkılışının hemen arifesinde ve Moğol istilasının başlangıcında Horasan'da bulunuyordu. Diğer tarih kitaplarında olduğu gibi rakamlarda ve hadiselerin naklinde bazı mübalağalar olmakla beraber *Tabakat-ı Nâsırî*'nin en sağlam kaynaklarımızdan olduğu tebeyyün etmiştir. Meşhur müfessir Kadı Beyzâvî'nin *Nizâmü't-Tevârih*⁴⁰ adlı umûmi tarihi hacmen pek küçük ve 1227'de yazılmış olmasına rağmen o devir hakkında verdiği malûmat son derecede mahduttur. Süryanî müellifi Bar Hebraeus'un (öl. 1286) iki ciltlik büyük kroniki *Makhtebhanuth Zabhnê*, bizim bakımımızdan bazı noktalarda *El-Kâmil*'e dayanmakla beraber Moğol istilası cihetinden oldukça mufassal haberleri muhtevîdir⁴¹. Aynı müellifin Arapça kaleme aldığı *Târih-i Muhtasarü'd-Düvel*'in⁴² Türkçeye tercüme edilen bölümünde Harezmsâhlara temas eden kısım pek azdır. Mehzamız olan umûmi tarihler arasında *Câmiü't-Tevârih*'in II. cildi ayrıca zikre değer⁴³. Dünya tarihini içine alan bu eserde Harezmsâhlara da geniş sahifeler ayrılmış bulunmaktadır. Birinci elden umûmi tarih serisinde yukarıda zikredilen *Mir'âtü'z-Zamân*'ı da ilave etmek lazımdır⁴⁴.

1874; *Türk Şeceresi*, Çağatay şivesinden Türkiye şivesine nakleden Dr. Rıza Nur, İstanbul 1925.

³⁸ İbnü'l-Esîr hakkında bk. İsl. Ans., *İbnül Esîr* maddesi.

El-Kâmil fi't-Tarih'in son tab'ından (Mısır 1356) faydalandık.

³⁹ Ebü Ömer Minhâcü'd-din Osman b. Sirâci'd-dini'l-Cûzcânî ve eseri hakkında bk. F. Köprülü, İsl. Ans., *Cûzcânî* maddesi; *Tabakat-ı Nâsırî*, Neş. W. Nassau Lees ve Mevlevî Hâdim Hüseyin Abdülhayy, Calcutta 1864.

⁴⁰ Kadı Nâsırü'd-din Ebü Sa'îd Abdullahü'l-Beyzâvî, *Nizâm üt-Tevârih*, Neş. Hakîm Seyyid Şemsullah Kadirî, Haydarâbâd.

⁴¹ Gregory *Abû'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çeviren: E. A. W. Budge; Türkçeye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu yayınlarından seri II, nr. 11, Ankara I. Bs. 1945; II. Bs. 1950.

⁴² Ebü'l-Ferec-İbnü'l-İbrî, *Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel*, Türkçeye çeviren: Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.

⁴³ *Câmiü't-Tevârih* II, Topkapu Ahmed III, nr. 2935 (Târihü'l-Âlem).

⁴⁴ Bu devirle çağdaş tarihî, etnografik ve ansiklopedik eserlerden olan Fahrü'd-din Mübârekşah'ın küçük kitabında (telifi 1206): *Ta'rih-i Fakhru'd-din Mubârakshâh*, E. Denison Ross, London 1927; Hasan Nizâmî'nin *Tâcü'l-Mesâir*'inde (telifi 1205); Fahrü'd-din Râzî'nin (öl. 1209)

İkinci elden umûmi tarihlere gelince bunlar; tetkik mevzumuz olan devir bakımından ehemmiyetli olarak Muvaffaku'd-din Abdü'l-Lâtifi'l-Bağdâdî'nin risalesinden bazı parçaları eserine derceden Şemsü'd-din Muhammedü'z Zehebî'nin (öl. 1348) *Târihü'l-İslâm*'i^{44b} ile yegâne nüshası Leningrad'da bulunduğu için istifade edemediğimiz Eberkuhî'nin eserinden nakiller yapan *Câmiü't-Tevârih-i Hasenî* (telifi 1451)⁴⁵ istisna edilirse yukarıdan beri adı geçen kaynakların yalnız birinden veya birkaçından alınmış fakat bazan hatalı kopya edilmiş birtakım malûmat kırıntılarını ihtiva etmektedirler. İçlerinde yanlış ve uydurma haber sunanlar da yok değildir. Gözden geçirdiğimiz birçok eserler arasında bize mukayese, tashih ve mübâyetleri tespit imkânını verenler sırasıyla şunlardır: İbnü'l-Amîd (öl. 1273), *El-Mecmau'l-Mübârek*⁴⁶; Muhammed b. Ebû Bekr-i Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb* (telifi 1335)⁴⁷; Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni (öl. 1350), *Târih-i Güzide*⁴⁸; aynı müellif, *Zafernâme*⁴⁹; Anonim *Târih-i Âl-i Selçuk* (telifi 1363)⁵⁰; Takîyyü'd-din Ahmedî'l Makrizî (öl. 1442), *Es-Sülûk*⁵¹; İbn Arabşah (öl. 1450), *Fâkihâtu'l-Hulefa*⁵²; Bedrü'd-din Aynî (öl. 1451), *İkdu'l-Cümân*⁵³; Şemsü'd-din Muhammedü'l-Musevî, *Esahhü't-Tevârih* (telifi 1451)⁵⁴; Mîrhônd (öl. 1498), *Ravzatu's-Safa*⁵⁵; Hondmîr (öl. 1535), *Habîbü's-Siyer*⁵⁶; nihayet Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşî Dervîş Ahmed Efendi'nin *Sahâifü'l-Ahbâr*'ı (telifi 1681)⁵⁷.

C) Edebî Kaynaklar:

Bunların başında hiç şüphesiz Reşîdü'd-din Vatvât'ın münşeât mecmuaları bahsinde tanıttığımız *Ebkârü'l-Efkâr*, *Umdetü'l-Bulega*, *Münşeât-ı Reşîdî*'si gelir. Bu mecmualarda Harezmsahlar hükümdarları hakkında kasideler, medhiye-

Câmiü'l-Ulâm'unda ve Moğollar Devri'nin muahhar ehemmiyetli bir kaynağı olan *Ravzatü'l-Cennât*'ta maalesef hiç malûmat yoktur.

^{44b} Şemsü'd-din Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, Ayasofya, n. 3015.

⁴⁵ Hasan b. Şihabi'd-din-i Yezdî, *Câmiü't-Tevârih-i Hasenî*, Fatih, nr. 4307.

⁴⁶ Lâleli, nr. 2002.

⁴⁷ *Mecmau'l-Ensâb fi't-Târih*, Yenicâmi nr. 909.

⁴⁸ Faksimile neş. Ed. G. Browne, GMS, XIV, 1910.

⁴⁹ 75 bin beyitlik, manzum. Türk-İslâm Eserleri Müzesi, nr. 2042.

⁵⁰ Neş. (fotokopi ve Türkçe tercümesi bir arada): Feridun Nafiz Uzluç (Anadolu Selçukluları gününde Mevlevî bitikleri, nr. 5), Ankara 1952.

⁵¹ *Kitabü's-Sülûk li-Ma'rîfet-i Düvel-i l-Mülük*, Neş. M. Mustafa Ziada, Kısım I, cüz I, Kahire 1934.

⁵² Cengiz Han kısmının Türkçeye tercümesi: Müderris Şerefeddin, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası IV, sayı: I, İstanbul 1925.

⁵³ Velîyeddin Efendi, nr. 2374-2396.

⁵⁴ Turhan Sultan, nr. 224.

⁵⁵ Hindistan tab'ı (Lukhnow), 1308 (1891). Yalnız Harezmsahlar kısmı: Defrémery, *Sultans du Kharezem*, Paris 1840.

⁵⁶ Hindistan tab'ı (Bombay), 1273.

⁵⁷ Şair Nedim başkanlığındaki heyet tarafından yapılan Türkçe tercümesi c. II, İstanbul 1285.

ler vardır. Keza *Râhatu's-Sudûr*, *Cihân-güşây* gibi eserlerle bunlardan faydalanan ikinci elden kaynaklar da yer yer muasır şairlerin tarihî kıymeti hâiz kıta ve rubailerıyla süslenmiştir. Vatvât'ın muasır olan Şirvanlı Şair Hâkanî'nin Harezmsâhlar için yazdığı kasideler bu arada zikredilmelidir⁵⁸. Fakat yalnız Harezmsâhlar bakımından değil, o asırların edebî hareketlerini, mümtaz edip ve şairlerini tanıtan en mühim eser Muhammed Avfî'nin *Lübâbü'l-Elbâb*'ıdır (telifi 1221)⁵⁹. XIII. asır başlarında Horasan, Harezm, Maverâünnehir, Tabe-ristân ve İran'ı dolaşmış; devrin ileri gelen simalarıyla tanışmış; resmî vazifeler almış olan müellifin diğer meşhur eseri *Câmiü'l-Hikâyât*⁶⁰ da mevzumuz itibarıyla bazı mühim kayıtları ihtiva etmektedir.

D) Seyahatnâmeler ve Hatıralar:

Avfî'nin zikrettiğimiz eserlerinden başka bu sahada birinci mevkiyi Yâkutu'l Hamevî'nin (öl. 1229) pek meşhur *Mu'cemü'l-Büldân*⁶¹ adlı coğrafi eseri işgal eder. Asrın büyük seyyahı olup Moğol istilasının hemen arifesinde Harezm ve Maverâünnehir'i ziyaret ederek müşahedelerini bu eserine kaydeden Yâkut belli başlı kaynaklarımızdan biri olmuştur. Bunun kadar ehemmiyetli ve mufassal olmamakla beraber Zekeriyâ Kazvî'nin (öl. 1283) *Âsârü'l-Bilâd*'ında⁶² da bazı mühim kayıtlar vardır. Moğolların batı seferinde Cengiz Han ile birlikte Maverâünnehir'e gelen Çinli seyyah Yehlü Ch'u-ts'ai'in *Semerkand ve Harezm*'e dair verdiği kısa malûmat ehemmiyetlidir⁶³. Sultan Muhammed Harezmsâh'ın maiyetinde bulunup onunla birlikte Moğollar önünden kaçan edebiyat tarihçisi Şemsü'd-din Muhammed b. Kays-i Râzî, *El-Mu'cem fî Meâyîr-i Eş'ari'l-Acem* unvanlı eserinin mukaddimesinde bazı enteresan hatıralarını nakletmektedir⁶⁴. Bağdatlı Tabip Muvaffaku'd-din Abdü'l-Lâtif (öl. 1231)⁶⁵, Muhammed Harezmsâh'ın Mısır ve Suriye üzerindeki emelleri hakkında mühim izahat vermiş; Moğollara dair bazı müşahedeleriyle Cengiz ve Harezmsâh ordularındaki stratejik ayrılıklar bahsinde şayan-ı dikkat görüşlerini kaydetmiştir⁶⁶.

⁵⁸ Bk. Ahmed Ateş, İsl. Ans., *Hâkanî* maddesi.

⁵⁹ *Lübâb ü'l-Elbâb* I, neş. E. G. Brown, Persian historical textes, vol. IV, Leiden-London 1906 (Mukaddime ve haşiyeler: Mirza Muhammed Kazvinî). II; E. G. Brown, Persian historical textes, vol. II, Leiden-London, 1903.

⁶⁰ Nüshaları çoktur. Biz Üniversite kütüphanesinden (F Y 595) istifade ettik. Avfî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. F. Köprülü, İsl. Ans., *Avfî* maddesi.

⁶¹ *Mu'cem ü'l-Büldân*, neş. (6 cilt hâlinde, son cilt indeks): F. Wüstenfeld, Leipzig 1924, 2. tab'ı.

⁶² *Âsâr ü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* (II), neş. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1848.

⁶³ Türkçe tercümesi. W. Eberhard, *Türkistan Seyahatnâmesi*, Belleten, VIII/29, 1944, 137-142.

⁶⁴ Neş. Muhammed b. Abdi'l-Vahhâb Kazvinî, Müderris Radavî, Tahrân 1314 Ş.

⁶⁵ Hâl tercümesi ve eserleri için bk. İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakati'l-Etibbâ*, II, Mısır (1299), 201-213.

⁶⁶ Muvaffakü'd-din'den nakiller yalnız Zehebî'nin *Tarihü'l-İslâm*'ında (Ayasofya, nr. 3015) bulu-

E) Harezmsahlar zamanından kalma kitabe, ihtimâl şiddetli Moğol tahribatı dolayısıyla dikkati çekecek derecede azdır⁶⁷. Sultan Tekiş Devri'nden itibaren gittikçe artan Harezmsahlar meskûkâtına dair *British Museum* kataloglarında ve *Amsterdam koleksiyonlarında* hayli malûmat bulunmaktadır⁶⁸.

Baştan beri saydığımız eserlerden başka Türkçe kelime ve has isimlerdeki hususiyetlerin tayini için Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lûgati't-Türk*'ünden⁶⁹, bazı hâl tercümeleri için İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnü'l-Enbâ*'sından ve İbn Hallikân'ın *Vefeyatü'l-A'yân*'ından⁷⁰ istifade edilmiştir.

Bir taraftan İran Selçuklularını ortadan kaldırırken diğer taraftan Karahıtaylar ve Moğollar gibi gayrimüslim kütlelerle ölüm kalım mücadelesine girişen ve -ileride tafsilatıyla anlattığımız üzere- nihayet mağlup olması ve yıkılması, XIII. asrın ilk yarısında doğuda normal bir gelişme çığırına girmekte olan Türk-İslâm kültürünün de sönmesini intaç eden Harezmsahlar Devleti'ne dair küçük meselelerin halline mâtuf birkaç makalecik istisna edilirse monoğrafik mahiyette bir tetkik yazılmamış ve bu mühim İmparatorluğu Türk tarihi zaviyesinden dikkate alan toplu bir araştırma yapılmamıştır. D'Oshsson ve Howorth'dan itibaren zamanımızda R. Grousset'nin eserlerine kadar Harezmsahlar hakkında doldurulan sahifeler, meseleyi sadece Moğollarla alâkası nispetinde ele almaktadır. Bunlar arasında gerek bir kısım kaynakların tanıtılması gerekse Harezmsahların Maveraünnehir münasebetleriyle İmparatorluğun son günleri bakımından Barthold'un *Turkestan downto the Mongol invasion* adlı kitabı bilhassa zikre değer. Ancak burada da Harezmsahlar baştan başa bir kül olarak mütalaa edilmiş olmayıp -Harezmsahlarla alâkalı 50 sahifelik bölümün başlığından da (Karahıtaylar ve Harezmsahlar) anlaşılacağı üzere- bu Devlet'in yalnız bir safhası işlenmiş, geri kalan taraflarından kısa ve pek sathî bir şekilde bahsedilmiştir. Binaenaleyh Barthold'un bu eseri de Harezmsahları umûmi heyeti ile ortaya koyamamaktadır.

Biz, tarihimizde büyük ehemmiyetini belirtmeye çalıştığımız Harezmsahlar Devleti'nin mebdeinden başlayarak -Sultan Celâlû'd-din hariç- yıkılıncaya kadar bütün safahatı, elde mevcut bilumum kaynaklara ve tarihî vesikalara dayanarak tespite gayret ettik. Bununla beraber Harezmsahlar İmparatorluğu dâhilinde vuku bulan edebî hareketlere, dinî ve tasavvufî cereyanlara, iktisadi

nyor: 127a vd. 131a vd. Buradaki malûmatın bir kısmı yani Muvaffakû'd-din'in seyahati ve Moğollara dair notları Josef von Somogyi tarafından neşredilmiştir: *Ein arabischer Bericht über die Tataren in "Târih al-islam" von az za-Zahabi*, Der Islâm XXIV. (1937) s. 104-130.

⁶⁷ Bk. *Répertoire chronologique d'épigraphie Arabe*, Tome IX, Le Caire 1937.

⁶⁸ Bk. *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, London II, 1876, III, 1877. *Monnaies antiques et orientales* Collections de M. Geo. B. Bleazbi, de M. Th. Straus, de M. İth. J. Michael. Amsterdam, Janvier, 1913.

⁶⁹ Besim Atalay tarafından son cildi indeks olmak üzere 5 cilt hâlinde neşr ve tercümesi, Türk Dil Kurumu yayınlarından, Ankara 1939-1943.

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, I-III, Mısır 1299.

faaliyetlere lüzumu kadar yer veremedik. Bunun sebebi, zikredilen sahalarda henüz kâfi derecede olgun ve tatminkâr tetkik yapılmamış olmasıdır. Filhalka kendi zamanlarında olsun, daha sonraki devirlerde olsun büyük tesirler yaratmış olan mesela Zemahşerî, Fahrü'd-din Razî, Mecdü'd-din Bağdadî gibi şöhretli mutasavvıf ve tefsirciler, ve daha birçok edip ve şairler hakkında mütehassısları tarafından monografiler neşredilmeden Harezmsahlars İmparatorluğu'nun kültür hayatına girmek mümkün olamazdı. Harezmsahlarsın idari ve askerî teşkilatı umûmiyetle Büyük Selçuklu teşkilatından farksız olup bu hususta İsl. Ans. *Harizmşahlar* maddesinde kâfi bilgi verilmiş bulunmaktadır.

Netice olarak vücuda getirdiğimiz bu eserle dünya tarih literatüründeki büyük bir boşluğun doldurulduğu kanaatini izhar ederken eserde görülecek noksanların alâkalılarca ikmalinin en samimi dileklerimizden olduğunu belirtmek isteriz.

**METİNDE ÇOK SIK ZİKREDİLEN ESERLERİN ADLARI
AŞAĞIDAKİ ŞEKİLDE KISALTILMIŞTIR.**

Ahbârü'd-Devle't i's-Selçukiyye:	<i>Ahb. D. S.</i>
Arâisü'l-Havâtir:	<i>Ara. Hv.</i>
Câmi'ü'l-Hikâyât:	<i>Cam. Hk.</i>
Câmi'ü't-Tevârih:	<i>Cam. T.</i>
Cihân-güşây:	<i>Cih. G.</i>
El-Kâmil fi't-Tarih:	<i>Kâm. T.</i>
Encyclopédie de l'Islam:	<i>Encycl. de l'Isl.</i>
Et-Tevessül ile't-Teressül	<i>Tvs. Trs.</i>
Gizli Tarih:	<i>Giz. T.</i>
Habîbü's-Siyer:	<i>Hab. S.</i>
İslâm Ansiklopedisi:	<i>İsl. Ans.</i>
Leningrad Münşeat Mecmuası:	<i>Len. Münş.</i>
Lubâbü'l-El-bâb:	<i>Lub.</i>
Mu'cemü'l-Büldan:	<i>Muc. B.</i>
Râhatu's-Sudûr:	<i>Rah. S.</i>
Ravza'tu's-Safa:	<i>Rav. S.</i>
Siretu's-Sultan Celâli'd-din:	<i>Sir. S. C.</i>
Tabakat-ı Nâsirî:	<i>Tab. Na.</i>
Târih-i Güzîde:	<i>Tar. Gü.</i>
Tercüme-i Tarih-i Yemînî:	<i>Trc. T. Y.</i>
Turkestan... (Barthold):	<i>Turks.</i>
Zübdetü'n-Nusra:	<i>Züb. N.</i>

II.

SULTAN SANCAR'IN ÖLÜMÜNE KADAR HAREZMŞAHLAR (485-552/1092-1157)

A) İran, Irak ve Orta Asya Ahvaline Umûmi Bir Bakış:

Anuştiginoğulları Harezmsahları tarihini tedricî şekilde takip edebilmek, onun teşekkülünden itibaren yükseliş ve çöküş safhalarını vâzih surette kavrayabilmek ve komşu hükümetler muvacehesinde Harezmsahlara siyasi-tarihî rolünü açıkça görebilmek için evvela Harezmsahlara da bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı Sancar Devri'nin umûmi görünüşü ile bu İmparatorluğun civar devletlerle münasebetlerine bir göz atmak faydalı olacaktır. Sultan Sancar'ın ölümüne kadar devam eden ve tetkikine giriştiğimiz Harezmsahlara tarihinin ilk safhasını göz önüne serecek olan bu fasılda 1141 *Katavân* Meydan Muharebesi, 1153 Oğuz İsyanı gibi hadiselerin yeni cereyanlar almasına sebep olan tarihî vâkıalar vardır ki bu vâkıalar dolayısıyla Anuştiginoğullarının siyaseti de yeni veçheler almış ve göreceklerimiz üzere Sancar'ın ölümünden sonra vaziyet büsbütün değişmiştir. Şimdi Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi hayatında esaslı tahavvüllere doğru ilk dönüm noktası ve Sancar hâkimiyetinde açılan ilk gedik olması hasebiyle ehemmiyetli bulunan *Katavân Cengi*'ne yani 1141 yılına kadar umûmi durumu gözden geçirelim:

Sancar, Selçuklular Devleti'ne altın çağı yaşatan İmparator Melikşah'ın hayattaki oğullarından en küçüğü idi. Melikşah'ın 1092'de ölümü üzerine oğulları arasında patlak veren taht kavgaları sırasında büyük kardeş Berkyaruk (1093-1104) Anadolu ile Suriye'nin İmparatorluk'tan ayrılmasını önleyemedi ise de birçok mücadeleler sonunda İran'da hâkimiyeti sağlamaya muvaffak oldu. Berkyaruk, karışıklıktan bilistifade o zaman Horasan'da istiklâl ilan ile kardeşi Böri-bars'ı ortadan kaldırarak hâkimiyet kurmuş olan amcası Melik Arslan Argun ile savaşmak lazım geldiğini anlamış ve biraderi Sancar'ı bir ordu ve ona atabey tayin ettiği Emîr Kamac ile birlikte Horasan'a göndermişti. Fakat bu yolda iken Arslan Argun *Merv*'de bir kölesi tarafından öldürüldü (490/1097)¹.

Sancar'ın arkasından Horasan'a varan Sultan Berkyaruk hiçbir zorlukla

¹ *Züb. N.*, 234-235; *Ahb. D. S.* 60; *Rah. S.*, 143; *Kâm. T.*, VIII, 182.

karşılaşmaksızın ele geçirdiği Horasan'ın, *Gazne* hududuna kadar *Belh* mıntıkasını Sancar'a teslim ederek Irak'a döndü² ve değersiz oldukları nisbette şahsî menfaatlerine düşkün vezirlerin insafsızca körükledikleri kardeşler arası saltanat mücadelelerine devam etti. Esasen 1117 senesine kadar biraderlerine bağlı melik sıfatıyla sonra sultan olarak hüküm süren Sancar'ın bölgesi müstesna, İran Selçukluları tarihini; cesur olmakla beraber Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah gibi cetlerine hiç de layık olmayan şekilde politik duygudan mahrum, çoğu zevk ve eğlenceye müptela zayıf hükümdarların maksatsız ve muvazenesiz çarpışmalarıyla büyük Nizâmü'l-mülk'ün kendi oğulları dâhil bu namı devlet adamının gölgesi olmak iktidarını dahi ibraz edemeyen haris vezirlerin, hilekâr, fesatçı hükümet erkânının durup dinlenmeden çevirdikleri yakışsız entrikalar, iftira, ihtikâr ve müsadereler ve Batınîler tarafından işlenen cinayetler silsilesi karakterize eder. Devrin en mühim kaynağı olan *Zübdetü'n-Nusra*'nın yüzlerce sahifesi bu gibi sahnelerle doludur. Hemen ilave edelim ki Bağdat hilafet makamı da Irak Selçuklu Devleti'nin battığı 1194 senesine kadar kendini az çok kuvvetli hissettiği her fırsatta bozgunculuğu ateşlemekten ve bu hanedan azaları arasındaki faciayı daha da şiddetlendirmekten geri durmamıştır³.

Sultan Berkyaruk'un 1104'te ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Gıyâsü'd-din Muhammed zamanında Sancar, Horasan'da durumunu kuvvetlendirdi. Bilhassa Batınîlere karşı tesirli surette savaşan Muhammed'in 1117'de ölümünü müteakip tahta çıkan oğlu Muğîsü'd-din Mahmud, etrafındaki hâcîp ve kumandanlar tarafından Sancar aleyhine kışkırtıldı veya tarihte eşine ender rastlanan hain devlet adamlarının tipik bir örneği olan Vezir Ebû'l-Kâsım Dergezîni ve emsali başta olmak üzere -ileri gelenler tarafından *Zübetü'n-Nusra*'da on madde hâlinde tespit edildiği şekilde⁴- irtikâb edilen yolsuzlukların önünü almak maksadıyla Sancar harekete geçti. 1118'deki *Sâve Savaşı*'nda Sancar mühim bir zafer kazandı; Mahmud'un adamlarından çoğu telef olduğu gibi kendisi de amcasının huzuruna gelip yer öpmek suretiyle tâbiyetini arz etti. Sancar bu muharebe neticesinde Büyük Sultanlık merkezini Irak'tan Horasan'a intikal ettirmiş, Mahmud'u yerinde bırakmak ve diğer yeğenlerine iktalar vermekle beraber *Rey*, *Damegan* ve *Mâzenderân* bölgelerini kendi memleketlerine ilhak etmişti⁵. Mahmud öldüğü zaman bunun kardeşi

² *Züb. N.*, 233, 235; *Rah. S.*, 144, 168; *Ahb. D. S.*, 60; *Kâm. T.*, VIII, 182.

³ Abbasoğullarının münasebet düşüğe göreğimiz bu müdahalelerinden ilki; Sultan Melikşah ölür ölmez bunun 5,5 yaşındaki oğlu Mahmud'un Halife el-Muktedî Billâh tarafından sultan tanınması (*Rah. S.*, 134; *El-Muntazam*, IX, 62; *Kâm. T.*, IX, 60.), ikincisi de Sancar ile Muhammed Tapar'ın Halife el-Mustazhir Billâh tarafından biraderleri Berkyaruk'a karşı tahrik ve teşviki (*Ahb. D. S.*, 53-54; *El-Muntazam*, IX, 130; *Züb. N.*, 237; *Kâm. T.*, VIII, 206, 212.) şeklinde olmuştur.

⁴ *Züb. N.*, 117-120.

⁵ *Züb. N.*, 117, 122, 124, 128; *El-Muntazam*, IX, 141, 144, 196, 205; *Rah. S.*, 169-170, 205. 26